

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Кафедра економічної теорії

О. С. Марченко

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА

Навчальний посібник

Харків
«Право»
2022

УДК [334.7:005.934](075.8)
М30

Авторка
докторка економічних наук, професорка *О. С. Марченко*

Рецензенти:

С. В. Тютюннікова, докторка економічних наук, професорка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професорка кафедри економічної теорії та економічних методів управління);

Л. О. Українська, докторка економічних наук, професорка (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, професорка кафедри державного управління, публічного адміністрування та економічної політики);

Л. С. Шевченко, докторка економічних наук, професорка (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професорка кафедри економічної теорії)

Марченко О. С.

Економічна безпека підприємства : навч. посіб. / О. С. Марченко ;
М30 М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого,
Каф. екон. теорії. – Харків : Право, 2022. – 246 с.

ISBN 978-966-998-444-9

Розглянуто широке коло теоретичних, методичних і прикладних питань економічної безпеки підприємства. Розкрито основні характеристики економічної безпеки підприємства, її концептуальну модель і методику застосування комплексно-функціонального підходу до оцінювання її рівня. Охарактеризовано основні складові системи економічної безпеки підприємства, заходи менеджменту й консалтингу економічної безпеки.

Для студентів, викладачів, спеціалістів із різних галузей економіки, права, консалтингу, науковців і практиків, сферою професійних інтересів яких є економічна безпека підприємства.

УДК [334.7:005.934](075.8)

ISBN 978-966-998-444-9

© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2022
© Марченко О. С., 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	5
-------------------	----------

ГЛАВА 1 ПІДПРИЄМСТВО ЯК КОМПЛЕКСНИЙ ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1 Економічна безпека підприємства – навчальна дисципліна та професія. Підприємство як господарська система: функції, види та середовище.....	7
1.2 Структура, економічний потенціал та персонал підприємства	18
1.3 Господарська діяльність підприємства: види, фонди, витрати, фінансові результати	30
1.4 Ефективність, конкурентоспроможність та розвиток підприємства.....	38
Висновки	47
Запитання для самоконтролю	48
Тестові завдання.....	49
Рекомендована література	53

ГЛАВА 2 ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА: ВИЗНАЧЕННЯ, СИСТЕМА, УПРАВЛІННЯ

2.1. Економічна безпека підприємства: поняття та загрози. Корпоративна безпека.....	55
2.2. Система економічної безпеки підприємства: основні характеристики та модель	70
2.3. Етапи побудови системи економічної безпеки підприємства.....	79
2.4. Оцінювання рівня економічної безпеки підприємства.....	81
2.5. Менеджмент економічної безпеки підприємства: структура та функції. Служба економічної безпеки підприємства	86
Висновки	99
Запитання для самоконтролю	100
Тестові завдання.....	101
Рекомендована література	105

ГЛАВА 3 ОСНОВНІ ВИДИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

3.1 Техніко-технологічна безпека та її складові. Інноваційна безпека підприємства.....	107
--	-----

3.2 Інтелектуально-інформаційна безпека. Кадрова безпека та її складові	126
3.3 Фінансова безпека підприємства. Основні напрями забезпечення ринкової безпеки підприємства	145
3.4 Інтерфейсна безпека. Безпека підприємства в екологічній сфері. Силова (фізична) безпека	160
3.5 Інституційна безпека підприємства та її забезпечення в умовах воєнного часу. Правова безпека як складова інституційної безпеки	175
Висновки	196
Запитання для самоконтролю	197
Тестові завдання	199
Рекомендована література	205

ГЛАВА 4

КОНСАЛТИНГ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

4.1 Консалтинг економічної безпеки підприємств: основні напрями та види	207
4.2 Антикризовий консалтинг у системі консалтингу економічної безпеки підприємств	224
Висновки	234
Запитання для самоконтролю	235
Тестові завдання	236
Рекомендована література	240
Додатки	241
Додаток А	241
Додаток Б	244

Вступ

*Існує багато шляхів подолати небезпеку,
якщо людина готова принаймі
щось казати і робити.
(Сократ)*

Посилення загроз та ризиків ведіння бізнесу в умовах сучасних трансформацій макро- та мікросередовища підприємницької діяльності під впливом глобальних та локальних факторів соціально-економічного розвитку, викликів, загроз та ризиків радикальних зрушень, притаманних національній економіці та міжнародному економічному простору дає підстави для визначення професійної діяльності з забезпечення економічної безпеки підприємств однією із пріоритетних для суб'єктів господарювання.

Навчальний посібник «Економічна безпека підприємства» охоплює широке коло теоретичних, методичних та прикладних питань забезпечення економічної безпеки підприємств.

У першому розділі визначено предмет навчальної дисципліни «Економічна безпека підприємства», зміст та завдання професійної діяльності фахівця з економічної безпеки. Розкрито основні характеристики об'єкта економічної безпеки – підприємства як відкритої інтегративної системи бізнесу, інституційної одиниці національної економіки, суб'єкту комерційної господарської діяльності-юридичної особи. Охарактеризовано функції підприємства, його структуру, середовище, види господарської діяльності, чинники конкурентоспроможності та розвитку, що є спеціальними об'єктами економічної безпеки.

Другий розділ навчального посібника присвячено теоретико-методичним основам економічної безпеки підприємства як цілісної

системи. На основі поєднання концептуального, результативного та управлінського підходів до визначення сутності економічної безпеки підприємства розкрито її основні характеристики, об'єкти, суб'єкти, зовнішні та внутрішні загрози, ризики, особливості корпоративної безпеки. Охарактеризовано систему економічної безпеки підприємства відповідно до її концептуальної моделі, її принципи та механізм забезпечення захищеності підприємства від деструктивних наслідків загроз та ризиків середовища бізнесу у поточному та довгостроковому періодах. Визначено методичні основи комплексно-функціонального підходу до оцінювання рівня економічної безпеки підприємства та розкрито систему його показників. Охарактеризовано менеджмент економічної безпеки підприємства, його функції та заходи.

У третьому розділі навчального посібника розкрито основні складові системи економічної безпеки підприємства, визначено їх об'єкти, суб'єкти, напрями та показники. Охарактеризовано техніко-технологічну, інноваційну, інтелектуально-інформаційну, кадрову, фінансову, ринкову, правову, інтерфейсну, екологічну, силову безпеки підприємства. Розкрито зміст та напрями інституційної безпеки підприємства, особливості її забезпечення в умовах воєнного часу. Обґрунтовано методику оцінювання рівня системи економічної безпеки підприємства на основі показників стану та ефективності її складових.

Четвертий розділ навчального посібника присвячено розкриттю змісту, напрямів та ролі консалтингу економічної безпеки та антикризового консалтингу у забезпеченні високого рівня економічної безпеки підприємства та ефективного кризового менеджменту.

У кожному розділі навчального посібника наведено висновки, рекомендовану літературу, запитання для самоконтролю, тестові завдання.

Навчальний посібник «Економічна безпека підприємства» орієнтований на широку аудиторію студентів, викладачів, спеціалістів із різних галузей економіки, права, консалтингу, науковців та практиків, сферою професійних інтересів яких є економічна безпека підприємства.

Глава 1

ПІДПРИЄМСТВО ЯК КОМПЛЕКСНИЙ ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

- 1.1 Економічна безпека підприємства – навчальна дисципліна та професія. Підприємство як господарська система: функції, види та середовище.
 - 1.2 Структура, економічний потенціал та персонал підприємства.
 - 1.3 Господарська діяльність підприємства: види, фонди, витрати, фінансові результати.
 - 1.4 Ефективність, конкурентоспроможність та розвиток підприємства.
- Висновки
Запитання для самоконтролю
Тестові завдання
Рекомендована література

1.1 Економічна безпека підприємства – навчальна дисципліна та професія. Підприємство як господарська система: функції, види, середовище

Предметом навчальної дисципліни «Економічна безпека підприємства» є теоретико-методичні основи забезпечення високого рівня захищеності діяльності та сталого розвитку підприємств як цілісних господарських систем.

Мета навчальної дисципліни «Економічна безпека підприємства» – оволодіння майбутніми економістами теоретичними знаннями, сучасними методичними підходами та заходами щодо організації та ефективного функціонування систем економічної безпеки підприємств, що є основою формування їх професійних компетентностей із забезпечення захищеності суб'єктів господарської діяльності від зовнішніх та внутрішніх загроз, їх конкурентоспроможності, прибутковості та сталого розвитку.

У класифікаторі професій України діяльність з забезпечення економічної безпеки підприємств віднесена до Розділу 2. «Професіонали», код 2414 «Професіонали з питань фінансово-економічної безпеки підприємств, установ та організацій»:

1) 2414.1 – *Наукові співробітники (фінансово-економічна безпека підприємств, установ та організацій)*: молодший науковий співробітник (фінансово-економічна безпека підприємств, установ та організацій); науковий співробітник (фінансово-економічна безпека підприємств, установ та організацій); науковий співробітник-консультант (фінансово-економічна безпека підприємств, установ та організацій);

2) 2414.2 – *Професіонали з фінансово-економічної безпеки*: професіонал з фінансово-економічної безпеки; аналітик з питань фінансово-економічної безпеки¹

Підприємство як об'єкт економічної безпеки – це відкрита інтегративна господарська система, що характеризується цілями, структурою, видами господарської діяльності та функціями, ресурсами, компетенціями, результатами, соціальними ефектами, функціонування та розвиток якої у поточному та довгостроковому періодах здійснюється під впливом загроз та ризиків внутрішнього та зовнішнього середовища ведіння бізнесу, що можуть перешкоджати досягненню цілей підприємства та реалізації інтересів його стейкхолдерів.

За законодавством України *підприємство* – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності. Підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності².

Підприємство є суб'єктом господарської діяльності у сфері суспільного виробництва, спрямованої на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Господарська діяльність за метою її суб'єкта розділяється на:

– *некомерційне господарювання* – самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання,

¹ Класифікатор професій – 2022. URL: <https://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/trudoustrojstvo/3978-klasifikator-profesij.html>

² Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року №436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку;

– *підприємництво (комерційна господарська діяльність)* – самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Ознаками підприємницької діяльності є:

– спрямованість на задоволення суспільного попиту на товари, послуги, роботи тощо;

– прибуток як мета підприємницької діяльності;

– інноваційність. Сутнісною ознакою підприємницької діяльності є новаторство, спрямоване на виробництво нових видів продукції, впровадження новітніх технологій, відкриття та завоювання нових ринків тощо;

– самостійність, оскільки підприємець є економічно відокремленим суб'єктом господарювання, який діє за рахунок власних коштів, на власний ризик і самостійно приймає рішення;

– ризик як небезпека настання несприятливих для бізнесу подій;

– економічна (майнова) відповідальність підприємця за свої рішення та результати господарської діяльності.

Підприємство як суб'єкт комерційної (підприємницької) господарської діяльності є:

– *інституційною одиницею національної економіки*. Це економічна одиниця, яка здатна від власного імені володіти активами, приймати зобов'язання, брати участь в економічній діяльності та вступати в операції з іншими одиницями¹. Основні ознаки та види підприємства як інституційної одиниці відображено у таблиці 1.1;

– *юридичною особою*. Це організація, суб'єкт права, здатний від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки та самостійно брати участь у правовідносинах, бути позивачем та відповідачем у суді²;

¹ Про затвердження Класифікації інституційних секторів економіки України. Наказ Державної служби статистики України від 03.12.2014 № 378. https://zakononline.com.ua/documents/show/66750__66750.

² Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

– *єдиним майновим комплексом*, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю¹.

Таблиця 1.1

Основні ознаки та види підприємств як інституційних одиниць національної економіки²

Основні ознаки інституційної одиниці	Види інституційних одиниць
Право самостійного володіння товарами й активами від власного імені, що надає можливість обмінюватися правами власності на ці товари й активи при операціях з іншими одиницями. Здатність приймати самостійні економічні рішення і здійснювати економічну діяльність, за яку вона сама несе пряму відповідальність і відповідає перед законом. Здатність приймати фінансові та інші зобов'язання, пов'язані з майбутньою діяльністю, від свого імені, а також укладати договори та контракти; існування для неї повного набору рахунків, включаючи баланс активів і пасивів, або практичної можливості – як з економічної, так і з юридичної точки зору – щодо підготовки повного набору рахунків, а також статистичної звітності в разі необхідності.	Корпорація – інституційні одиниці, що створені спеціально з метою ринкового виробництва товарів та послуг і є джерелом прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників. Квазікорпорація – унітарні підприємства, тобто такі, що створюються одним засновником (власником), а в усьому іншому не відрізняються від корпорацій.

Основними функціями підприємства є такі:

1) виробнича (операційна) – виробництво товарів, виконання робіт, надання послуг;

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

² Про затвердження Класифікації інституційних секторів економіки України. Наказ Державної служби статистики України від 03.12.2014 № 378.

2) маркетингова – забезпечення підприємству та його продукції (послугам, роботам) високого конкурентного статусу на ринку;

3) матеріально-технічного забезпечення виробничого процесу засобами виробництва;

4) збутова – реалізація продукції, послуг тощо;

5) фінансова – забезпечення підприємства фінансовими ресурсами та спрямування їх потоків на фінансування його господарської діяльності;

6) інвестиційна – залучення та здійснення інвестицій;

7) інноваційна – залучення, створення і впровадження нововведень;

8) організаційно-управлінська – організація та управління господарською діяльністю підприємства як цілісної соціально-економічної системи;

9) соціальна, що спрямована на створення належних умов праці, навчання, підвищення кваліфікації, охорону здоров'я працівників, вирішення проблем соціального розвитку трудового колективу, регіону тощо;

10) екологічна – здійснення природоохоронних заходів;

11) зовнішньоекономічна – економічні відносини з іноземними суб'єктами господарювання у сферах виробництва, торгівлі, інвестування та інновацій, науково-технічного співробітництва тощо.

Виробнича, матеріально-технічного забезпечення, збутова, фінансова функції є основою завершеного виробничого циклу підприємства; інвестиційна та інноваційна функції – його відтворювального циклу та розвитку. Маркетингова функція забезпечує адаптацію до зовнішнього середовища та конкурентоспроможність підприємства як суб'єкту регіонального, національного та світового ринків ресурсів та продукції (послуг).

Функції підприємства тісно взаємопов'язані, а їх сукупність розкриває зміст його діяльності як суб'єкту комерційного господарювання (підприємництва). Так, ефективна виробнича діяльність підприємства передбачає здійснення не тільки виробничої функції, а комплексу функцій: маркетинговий аналіз ринку продукції підприємства, забезпечення ресурсами, збут продукції (послуг, робіт), інвестування і фінансування, впровадження інновацій, організація і управління, вирішення соціальних і екологічних проблем тощо.

Види підприємств визначаються на базі різних критеріїв, серед яких: вид господарської діяльності та характер здійснюваних операцій, форма власності, спосіб утворення, фінансові показники господарювання та ін.

1. *За видом господарської діяльності і характером здійснюваних операцій* підприємства бувають виробничі, торговельні, транспортні, фінансові, науково-дослідницькі, юридичні, консалтингові та ін. Також виокремлюють:

- *інноваційне підприємство*, що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції або послуг ¹;

- *венчурне підприємство*, яке спеціалізується на дослідженні, розробці та впровадженні інноваційних продуктів;

2. *Залежно від форм власності* в Україні можуть діяти підприємства таких видів, як:

- *приватне підприємство*, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);

- *підприємство, що діє на основі колективної власності* (підприємства колективної власності – це виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій та ін.);

- *комунальне підприємство*, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;

- *державне підприємство*, що діє на основі державної власності;

- *підприємство, засноване на змішаній формі власності* (на базі об'єднання майна різних форм власності).

- *спільне комунальне підприємство*, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами – суб'єктами співробітництва.

Суб'єктами комерційної господарської діяльності є також:

- *підприємство з іноземними інвестиціями*, у статутному фонді якого іноземна інвестиція становить не менш як десять відсотків;

¹ Про інноваційну діяльність. Закон України від 4 липня 2002 року № 40-IV. Остання редакція від 12.04.2022, підстава – 1714-IX.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>

– *іноземне підприємство*, що діє виключно на основі власності іноземців або іноземних юридичних осіб.

3. *Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють:*

– *унітарні підприємства*, що створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно закону статутний фонд, не поділений на частки (паї) – це державні, комунальні підприємства, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або приватної власності засновника;

– *корпоративні підприємства*, що створюються двома або більше засновниками за їх спільним рішенням, діють на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників – це кооперативні підприємства, господарські товариства та ін.

4. *За фінансовими критеріями та чисельністю працівників* господарської діяльності підприємства, показники яких на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідають щонайменше двом з критеріїв, визначених у таблиці 1.2, можуть бути мікро-, малими, середніми та великими підприємствами.

Таблиця 1.2

Види підприємств за фінансовими критеріями та чисельністю працівників¹

Види підприємств	Критерії
Мікропідприємства	– балансова вартість активів – до 350 тисяч євро; – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – до 700 тисяч євро; – середня кількість працівників – до 10 осіб.
Малі підприємства	– балансова вартість активів – до 4 мільйонів євро; – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – до 8 мільйонів євро; – середня кількість працівників – до 50 осіб.

¹ Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» (щодо удосконалення деяких положень). Закон України від 05.10.2017 р. № 2164-VIII. Остання редакція від 27.02.2020, підстава – 465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2164-19#Text>.

Види підприємств	Критерії
Середні підприємства	– балансова вартість активів – 4–20 мільйонів євро; – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – 8–40 мільйонів євро; – середня кількість працівників – 50–250 осіб.
Великі підприємства	– балансова вартість активів – понад 20 мільйонів євро; – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – понад 40 мільйонів євро; – середня кількість працівників – понад 250 осіб.

Підприємства, що становлять суспільний інтерес – це підприємства-емітенти цінних паперів, які допущені до біржових торгів, банки, страховики, недержавні пенсійні фонди, інші фінансові установи (крім інших фінансових установ та недержавних пенсійних фондів, що належать до мікропідприємств та малих підприємств) та підприємства, які належать до великих підприємств¹.

Організаційно-правовою формою підприємств як суб'єктів підприємницької господарської діяльності є:

- приватні підприємства;
- підприємницькі товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками, можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство (приватне та публічне) або виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють з метою одержання прибутку² (рисунок 1.1).

Господарська діяльність підприємства здійснюється під впливом умов та чинників зовнішнього та внутрішнього середовища бізнесу та спрямована на досягнення цілей бізнес-системи.

¹ Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» (щодо удосконалення деяких положень). Закон України від 05.10.2017 р. № 2164-VIII. Остання редакція від 27.02.2020, підстава – 465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2164-19#Text>.

² Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року N 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ru/ed20131011#Text>